

Отримано: 30 березня 2020 р.

Прорецензовано: 10 квітня 2020 р.

Прийнято до друку: 13 квітня 2020 р.

e-mail: halyna.handzilevska@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-11-156-161

Гандзілевська Г. Б., Онпчук А. С. Детермінанти життєвих сценаріїв науково-педагогічних працівників ЗВО в розрізі їхнього акмерозвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*: науковий журнал. Острого: Вид-во НаУОА, червень 2020. № 11. С. 156–161.

УДК: 159. 922. 6

**Гандзілевська Галина Борисівна,**  
доктор психологічних наук, професор  
кафедри психології та педагогіки  
Національного університету «Острозька академія»,  
**Онпчук Анастасія Сергіївна,**  
магістр психології  
Національного університету «Острозька академія»

## ДЕТЕРМІНАНТИ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗВО В РОЗРІЗІ ЇХНЬОГО АКМЕРОЗВИТКУ

Статтю присвячено дослідженню проблеми акмерозвитку науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців). Смысложиттєві орієнтири виділено основним показником акмерозвитку науковців, реалізацію інстинктів і сценарні установки – показниками психологічних ресурсів та бар'єрів цього процесу. За допомогою тесту смысложиттєвих орієнтацій (Д. Леонт'єв), що є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» Дж. Крамбо й Л. Махоліка, опитувальника ранніх дитячих рішень С. Максимової, що є модифікованим варіантом методики В. Петровського «Дитячі думки» (адаптований українською мовою (Г. Гандзілевська, У. Нікітчук)), опитувальника В. Гарбузова та кореляційного аналізу схарактеризовано особливості реалізації життєвого, зокрема професійного, потенціалу науковців в акмеріоді. Досліджено, що науковці насамперед віддають перевагу конструюванню цілі, її осмисленості та контролю щодо реалізації, тоді як пріоритетом у ненауковців є керованість життя та, як і в науковців, вагоме значення має емоційна насиченість життя та впевненість у власні сили щодо його розгортання відповідно до запланованого. Виявлений кореляційний зв'язок між показниками смысложиттєвих орієнтацій та показниками домінуючих інстинктів і сценарних установок дозволив схарактеризувати як ресурсний, так і деструктивний потенціал детермінант життєвих сценаріїв науковців для їхнього акмерозвитку. Сприятливими в цьому процесі виокремлено реалізацію інстинктів дослідницького, домінуючого лібертофільного типу і для конструювання та осмислення цілей у житті у 20–37 років припису «Не належ до групи», який обумовлюють інстинкти дослідницького типу, і припису «Поспішай» у другому віковому проміжку акмеріоду. Психологічними бар'єрами науковців у акмеріоді виділено такі сценарні приписи, як «Будь сильним», «Будь досконалістю», «Не будь, не живи», «Звеселяй інших», «Не будь першим», «Не дорослишай», «Не зближуйся».

**Ключові слова:** акмерозвиток, науково-педагогічні працівники, інстинкти, сценарні установки, акмеріод, детермінанти життєвого сценарію.

**Halyna B. Handzilevska,**  
Doctor of Psychological Sciences, Professor  
Department of Psychology and Pedagogy,  
National University of Ostroh Academy,  
**Anastasia S. Onpchuk,**  
Master of Psychology,  
National University of Ostroh Academy

## DETERMINANTS OF LIFE-SCIENCES OF SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL WORKERS IN SECTION OF THEIR ACME DEVELOPMENT

The article is devoted to the research of acme development of scientific and pedagogical workers of HEI (scientists). Meaningful life guidelines are highlighted by the main indicator of acme development of scientists, the implementation of instincts and scenarios – indicators of psychological resources and barriers to this process. Using the sense-of-life orientation test (D. Leontiev), which is an adapted version of the «Goal in Life» test by J. Krambo and L. Maholik; the questionnaire of early childhood decisions by S. Maximova, which is a modified version of V. Petrovsky's methodology «Children's Thoughts» (adapted in Ukrainian (G. Gandzilevska, U. Nikitchuk); V. Garbuzov's questionnaire and correlation analysis, characterized the peculiarities of realization of life, in particular professional, the potential of scientists in the acmeperiod. It has been researched that, first of all, scientists prefer to construct a goal, its meaningfulness and control over its realization, while the priority in non-scientist is the controllability of life and, as well as in scientists, the emotional richness of life and self-confidence in it are of great importance. Deployment according to the planned plans. The revealed correlation between the indicators of sense-of-life orientation and indicators of dominant instincts and scenarios made it possible to characterize both the resource and the destructive potential of the determinants of life scenarios of scientists for their acme development. Thus, the implementation of the instincts of research, dominant libertophilic types, and for constructing and comprehending

goals in the life of 20-37 years of the «Do not belong to the group» that determines the instincts of the research type, and of «Hurry» in the second age gap are distinguished in this process. acmeperiod. Psychological barriers of scientists in the acmeperiod highlighted such scriptural prescriptions as «Be strong», «Be perfect», «Do not be, do not live», «Celebrate others», «Do not be the first», «Do not grow closer».

**Key words:** acme development, scientific and pedagogical staff, instincts, scripts, acmeperiod, determinants of the life scenario.

**Постановка проблеми.** Проблема пошуку психологічних ресурсів і бар'єрів реалізації професійного потенціалу педагогічних працівників набуває актуальності у зв'язку з освітніми реформами та відповідно адаптацією до змін. Специфікою професійної діяльності викладачів ЗВО є наукова діяльність, яка на сучасному етапі все більше стає пронизаною нарративами (О. Афанасьєв, І. Василенко), а отже, супроводжується переосмисленням життєвого досвіду. Відтак виникає потреба в дослідженні акмерозвитку викладачів ЗВО крізь призму реалізації акмепотенціалу їхніх життєвих сценаріїв – акумулятивної, інтегративної системи зовнішніх і внутрішніх ресурсів для адаптації індивіда в соціумі, його самореалізації та акмеологізації. Особливого значення проблема реалізації професійного потенціалу науково-педагогічних працівників ЗВО набуває в акмеперіоді – віковому етапі життєвого шляху, сензитивному для акмереалізації в усіх сферах життєдіяльності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Один із напрямків дослідження проблеми акмерозвитку науково-педагогічних працівників ЗВО вбачаємо крізь призму розгортання їхніх життєвих, зокрема й професійних, сценаріїв – певної програми життя, яка окреслює міру та межі активності, виражає ставлення особистості до себе та інших, прогнозує поведінкові стратегії (E. Berne, 2016; C. Steiner, 2007) та моделі стосунків (R. G. Erskine, 2010, 2016). Серед детермінантів формування життєвого сценарію психологи виділяють як набуті, так і вроджені директиви, зокрема, колективне несвідоме (архетипи, інстинкти) та сценарні установки. Згідно із загальновідомою концепцією інстинктів соціальної поведінки (Москаленко, 2008), інстинкти як внутрішні успадковані прагнення до цілеспрямованих дій – це рушійна сила поведінки живого організму, яка містить елемент передбачення та, згідно з концепцією інстинктів В. Гарбузова (Гарбузов, 2006), визначає особливості адаптації. Проблему реалізації інстинктів науковці досліджували в різних контекстах, зокрема як «природжена програмою поведінки» (В. Фішель), відповідь на певну ситуацію (Г. Спенсер), детермінанта адаптації індивіда, самозбереження, подовження роду, ставлення до себе й оточення (В. Гарбузов), детермінанта поведінки людини в нових для неї обставинах (Л. Варунків), чинник різних аспектів особистості (характер, потреби, бажання) та специфіки життєдіяльності (стосунки, вибір професії) (В. Карлишев) та ін. Імовірно, що домінування певного типу інстинктів має значення і в акмерозвитку науково-педагогічних працівників ЗВО.

У межах системного підходу у своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська, 2018) ми вивчали життєвий сценарій як симультанне, діалектичне, акумулятивне розгортання генетичної програми та набутого в онтогенезі психічного когнітивно-емоційного новоутворення, що є результатом перетворення людиною первинних даних про себе та інших у стійкі стратегії самопрезентації та взаємодії. Тобто життєвий сценарій відображає трансформацію колективного несвідомого стереотипу у творчо-індивідуальний задум. Відповідно, виконуючи функції / гіперфункції психологічного імунітету, основний складник життєвого сценарію – сценарне рішення-установка, яке ухвалюють емоційно у відповідь на директиви значущих дорослих (Е. Берн, Р. та М. Гуллінґи та ін.), репрезентує поведінкові зразки колективного несвідомого, родинні цінності, розвивається в онтогенезі відповідно до власних переконань, виражає психологічну позицію і завершує своє формування у вимірі світоглядних орієнтирів. А тому роль сценарної установки у формуванні акмеологічного потенціалу життєвого сценарію є очевидною.

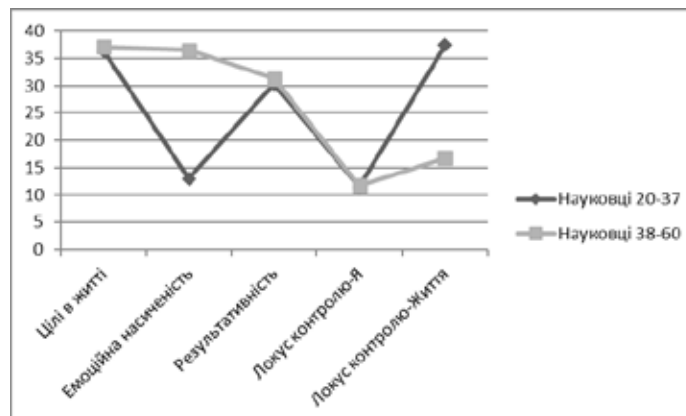
Варто зауважити, що проблема акмерозвитку й акмеперіоду стає предметом дослідження як західних науковців (Д. Бромлей, Е. Еріксон, Г. Крайґ та ін.), так і сучасних вітчизняних дослідників (В. Гладкова, У. Гуменюк, С. Пальчевський, І. Шестопап, В. Ямницький та ін.). Водночас проблема акмеологізації науково-педагогічних працівників ЗВО в акмеперіоді маловивчена. У своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська & Балашов & Онпчук, 2020) ми наголошували, що сучасники вивчають проблеми науково-педагогічних працівників насамперед у контексті конструювання професійних стандартів, що й підтверджують праці Ю. Скиби (Скиба, 2018). Зосередивши увагу на психологічному благополуччі, ми виявили відмінності в показниках загального рівня психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО порівняно з показниками представників інших професій, які не провадять наукової діяльності в акмеперіоді (Гандзілевська & Балашов & Онпчук, 2020). Окрім того, ми виявили низку сценарних установок науково-педагогічних працівників ЗВО, які виконують як конструктивні, так і деструктивні функції в процесі досягнення психологічного благополуччя. У цьому дослідженні проаналізуємо роль провідних інстинктів та сценарних установок для акмерозвитку науково-педагогічних працівників ЗВО.

**Мету** цього дослідження скеровуємо на емпіричне вивчення зв'язку реалізації інстинктів науково-педагогічних працівників ЗВО та сценарних установок з їхнім акмерозвитком. **Завдання:** емпірично вивчити особливості розгортання смисложитєвих орієнтацій науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців) в акмеперіоді порівняно з ненауковцями; дослідити провідні інстинкти та сценарні установки науково-педагогічних працівників ЗВО як психологічні ресурси та бар'єри їхнього акмерозвитку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для реалізації мети і завдань дослідження застосовано такий діагностичний інструментарій: для вивчення переживань індивідом онтологічної значущості життя – центрального ресурсу акмепотенціалу професійного сценарію (тест смисложитєвих орієнтацій (СЖО) (Д. Леонтєв), що є адаптованою версією тесту «Цілі у житті» Дж. Крамбо й Л. Махоліка) (Леонтєв, 2000); для виокремлення психологічних бар'єрів та ресурсів СЖО науково-педагогічних працівників ЗВО – опитувальник ранніх дитячих рішень С. Максимової, що є модифікованим варіантом методики В. Петровського «Дитячі думки» (Максимова, 2006) (адаптований українською мовою (Г. Гандзілевська, У. Нікітчук) (Гандзілевська & Нікітчук, 2018); опитувальник для виявлення провідного інстинкту В. Гарбузова (Гарбузов, 1994). Для математико-статистичного оброблення емпіричних даних використовували кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона).

Емпірична вибірка становила 53 науково-педагогічних працівники ЗВО (науковців) та 53 особи, що не провадять наукової діяльності (ненауковців). Услід за В. Ямницьким вік респондентів вивчено у двох вікових проміжках – 20–37 років та 38–60 років акмеологічного періоду. Дослідження проведено на базі Національного університету «Острозька академія», Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Вінницького політехнічного університету та Вінницького торгівельно-економічного університету.

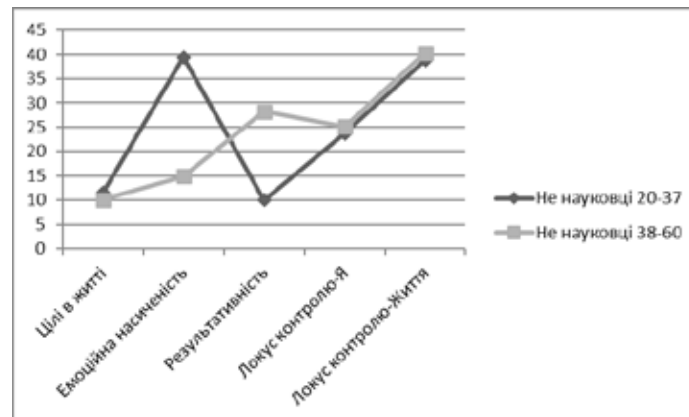
Застосування тесту смисложитєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва дало змогу виявити провідні показники СЖО науково-педагогічних працівників ЗВО в акмеперіоді – шкали «Локус контролю-«Життя» (M=37,84, SD=4,985) та «Цілі в житті» (M=36,38, SD=5,068) у першій фазі акмеперіоду (20–37 років) та «Цілі в житті» (M=37,11, SD=4,236), «Емоційна насиченість» (M=36,51, SD=7,924) у віці 38–60 років. Динаміку розгортання показників смисложитєвих орієнтацій науково-педагогічних працівників у акмеперіоді демонструє рисунок 1.



**Рис. 1.** Динаміка показників смисложитєвих орієнтацій науково-педагогічних працівників в акмеперіоді

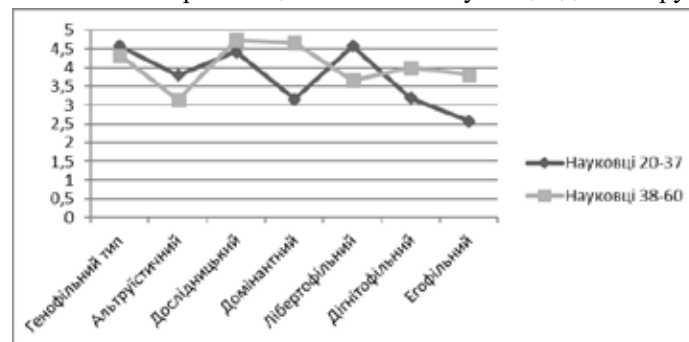
Ненауковці у віці 20–37 років віддають перевагу емоційній насиченості життя (показник шкали СЖО «Емоційна насиченість» (M=39,42, SD=2,352)) та його контролю («Локус контролю-Життя» (M=38,76, SD=2,850)), тоді як у віці 38–60 років переважає показник СЖО шкали «Локус контролю-Життя, або керованість життя» (M=40,33, SD=2,882). Динаміку розгортання показників смисложитєвих орієнтацій науково-педагогічних працівників в акмеперіоді демонструє рисунок 2.

За допомогою опитувальника для виявлення провідного інстинкту В. Гарбузова досліджено, що в науковців (20–37 років) переважають показники шкали – *генофільний тип* (продовження роду – «Інтереси сім'ї над усе») (M=4,57, SD=0,577), *лібертофільний тип* (інстинкт свободи – «Свобода над усе»); свобода (M=4,57, SD=0,577), *дослідницький тип* (дослідження – «Творчість і прогрес – над усе») (M=4,42, SD=0,757). У віці 38–60 років у науковців переважають показники реалізації інстинктів *дослідницького типу* (M=4,74, SD=0,655), *домінантного типу* (домінування – «Справа і порядок – над усе, буде добре всім – буде добре кожному») (M=4,66, SD=0,480) та *генофільного типу* (M=4,33, SD=0,733).



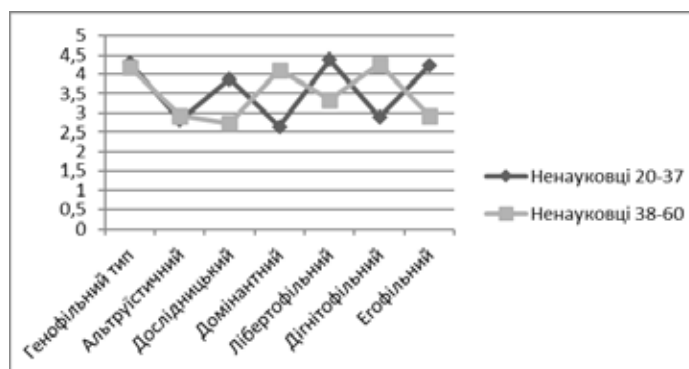
**Рис. 2.** Динаміка показників смислотиттєвих орієнтацій науково-педагогічних працівників в акмеперіоді

Динаміку розгортання показників реалізації інстинктів науковців демонструє рисунок 3.



**Рис. 3.** Динаміка розгортання показників реалізації інстинктів науковців

У ненауковців у віці 20–37 років переважають показники реалізації інстинктів *лібертофільного типу* ( $M=4,38$ ,  $SD=0,752$ ), *генофільного типу* ( $M=4,30$ ,  $SD=0,788$ ) та *егофільного типу* (самозбереження – «Безпека і здоров'я над усе») ( $M=4,23$ ,  $SD=0,815$ ). Тоді як у віці з 38 до 60 років переважають показники реалізації *дігнітофільного типу* (збереження гідності – «У нашому роду не було боягузів і негідників; честь над усе») ( $M=4,25$ ,  $SD=0,859$ ), *генофільного типу* ( $M=4,18$ ,  $SD=0,878$ ) та *домінантного типу* (домінування – «Справа і порядок – над усе, буде добре всім – буде добре кожному») ( $M=4,16$ ,  $SD=0,974$ ). Динаміку розгортання показників реалізації інстинктів ненауковців демонструє рисунок 4.



**Рис. 4.** Динаміка розгортання показників реалізації інстинктів ненауковців

За допомогою коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона ми виявили кореляційну залежність показників смислотиттєвих орієнтацій та провідних інстинктів. Зокрема, у науковців у віці 20–37 років виявлено кореляційний зв'язок між показниками «Цілі в житті» та інстинктів *дослідницького типу* ( $r=0,981$ ,  $p \leq 0,05$ ), «Результативність життя» та інстинктів *домінантного типу* ( $r=0,846$ ,  $p \leq 0,01$ ), «Локус контролю – Життя» та інстинктів *лібертофільного типу* ( $r=0,702$ ,  $p \leq 0,05$ ). У науковців 38–60 років виявлено залежність показників СЖО «Локус контролю – Я» та показників інстинктів *лібертофільного типу* ( $r=0,697$ ,

$p \leq 0,05$ ), «Процес життя» та інстинктів *дослідницького типу* ( $r=0,780$ ,  $p \leq 0,01$ ), а «Результативність життя» та інстинктів *домінантного типу* ( $r=0,846$ ,  $p \leq 0,01$ ). Такі результати дали змогу виокремити ресурсний потенціал певних типів інстинктів для акмерозвитку науковців.

Виявлено кореляційний зв'язок між показниками СЖО та сценарними установками науково-педагогічних працівників у віці 20–37 років, що уможливило виявити як деструктивний, так і конструктивний їхній потенціал. Зокрема, обернена кореляція між показниками СЖО шкали «Цілі в житті» і приписом «Будь сильним» ( $r=-0,334$ ,  $p \leq 0,05$ ), шкали «Локус контроль –Я» та приписом «Будь досконалістю» ( $r=-0,300$ ,  $p \leq 0,05$ ), «Не будь, не живи» ( $r=-0,330$ ,  $p \leq 0,05$ ), шкали «Результативність життя» та приписом «Будь досконалістю» ( $r=-0,312$ ,  $p \leq 0,05$ ) дає змогу означити виокремлені приписи психологічними бар'єрами акмерозвитку. Водночас виявлена пряма кореляція між показниками СЖО шкал «Цілі в житті» та приписом «Не належ до групи» ( $r=0,381$ ,  $p \leq 0,01$ ) може вказувати на вагомість ситуативного усамітнення для досягнення певного результату самореалізації в науковій сфері науково-педагогічних працівників ЗВО. Підсилює останню заборону реалізація інстинктів *дослідницького типу*, що підтверджує пряма кореляція між показниками цього типу та припису «Не належ до групи» ( $r=0,384$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Щодо результатів дослідження психологічних бар'єрів та ресурсів акмерозвитку науковців у віковому проміжку 37–60 років акмеперіоду, то здобуті результати дають підстави виокремити ресурсний потенціал припису «Поспішай» (виявлено пряму кореляцію між показниками цього припису та шкали СЖО «Цілі в житті» ( $r=0,271$ ,  $p \leq 0,05$ )) та деструктивний – приписів «Звеселяй інших», «Не будь першим», «Не дорослішай» (виявлено обернену кореляцію між показниками цих приписів та показником СЖО шкали «Результативність життя» (задоволеність самореалізацією) (відповідно  $r=-0,344$ ,  $p \leq 0,05$ ;  $r=-0,296$ ,  $p \leq 0,05$ ;  $r=-0,296$ ,  $p \leq 0,05$ )) та «Не зближуйся» (виявлено обернений кореляційний зв'язок між показниками цього припису та шкали СЖО «Локус контроль –Я» ( $r=-0,335$ ,  $p \leq 0,05$ )). Водночас приписи «Не зближуйся» та «Не твори» сприяють оптимізації контролю свого життя та ухвалення рішень (виявлено пряму кореляцію між показниками означеного припису та шкали СЖО «Локус контроль –Життя» (відповідно  $r=0,275$ ,  $p \leq 0,05$ ;  $r=0,291$ ,  $p \leq 0,05$ )). Окрім того, виявлено пряму кореляцію між показниками приписів «Старайся» та інстинктів *дiгнітофiльного типу* ( $r=0,285$ ,  $p=0,05$ ) та приписом «Будь досконалістю» та показником реалізації інстинктів *домінантного типу* ( $r=0,312$ ,  $p=0,05$ ).

Отже, емпіричне дослідження проблеми акмерозвитку науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців) дало підстави виявити особливості цього процесу порівняно з ненауковцями в акмеперіоді та виокремити його психологічні бар'єри й ресурси. Досліджено, що науковці віддають перевагу контролю життя та втіленню рішень щодо його реалізації в період 20–37 років та задоволеності самореалізацією у віці 38–60 років. Окрім того, доведено, що осмисленість життя, наявність цілі, спрямованість перспективи характерна для науковців упродовж розгортання всього акмеперіоду. Тоді як ненауковці у віці 20–37 років віддають перевагу емоційній насиченості життя та його контролю, у віці 38–60 років пріоритету набуває керованість життя. Щодо реалізації інстинктів, то в науковців 20–37 років виокремлено домінування *генофiльного, лiбертофiльного та дослідницького типів*, тоді як у віці 38–60 років переважають показники реалізації інстинктів *дослідницького, доміантного та генофiльного типів*. Виявлений кореляційний зв'язок між показниками смисложиттєвих орієнтації та показниками домінувальних інстинктів дав змогу схарактеризувати ресурсний потенціал для акмерозвитку науковців певних типів інстинктів. Зокрема, у віці 20–37 років спрямованості й осмисленості життя сприяє реалізація інстинктів *дослідницького типу*; відчуттю його продуктивності – інстинктів *домінантного типу*; контрольованості життя – інстинктів *лібертофiльного типу*. Для науковців 38–60 років виявлено сприятливими для конструювання власного життя відповідно до своїх цілей інстинктів *лібертофiльного типу*; для емоційної задоволеності від самореалізації – інстинктів *дослідницького типу*; а результативності – інстинктів *домінантного типу*. Окрім того, виявлений кореляційний зв'язок між показниками смисложиттєвих орієнтації та сценарними установками науково-педагогічних працівників у віці 20–37 років дав змогу виокремити психологічні бар'єри акмерозвитку науковців, зокрема, приписи «Будь сильним», «Будь досконалістю», «Не будь, не живи», та ресурсний потенціал для конструювання та осмислення цілей у житті – припис «Не належ до групи», який обумовлюють інстинкти *дослідницького типу*, що й підтверджує кореляційний зв'язок між означеними показниками. Досліджено й те, що у віковому проміжку 37–60 років науковців припис «Поспішай» є ресурсним для конструювання перспектив та виокремлено низку сценарних установок, які деструктивно впливають на акмерозвиток науковців у цьому віці, зокрема приписи «Звеселяй інших», «Не будь першим», «Не дорослішай», «Не зближуйся». Наголошено, що приписи «Не зближуйся» та «Не твори» сприяють оптимізації контролю свого життя та ухвалення рішень для науковців у другій фазі акмеперіоду, а реалізація інстинктів *дiгнітофiльного типу* оптимізує припис «Старайся», тоді як реалізації інстинктів *домінантного типу* – установку «Будь досконалістю». **Перспективу подальших розвідок** убачаємо у вивченні ролі цінностей науково-педагогічних працівників ЗВО для їхньої акмеологізації.

**Література:**

1. Гандзілевська Г. Б. Життєві сценарії українських емігрантів (психолого-акмеологічний дискурс) : монографія. Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2018.
2. Гандзілевська Г., & Нікітчук У. Адаптація опитувальника батьківських заборон С. Максимової. *Особистісне зростання : теорія і практика : зб. наук. праць за матеріалами III-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції*. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2018, Квітень 27.
3. Гандзілевська Г., Балашов Е., Онпчук А. Роль сценарних установок у досягненні психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО у акмеперіоді. *Психологічний часопис*. Вип. 6. 2020, Березень, 3. № 2. С. 9–18. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/issue/view/34>
4. Гарбузов В. И. Практическая психотерапия, или как вернуть ребенку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье. Санкт-Петербург, 1994. 160 с.
5. Гарбузов В. И. Инстинкты и судьба человека. Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Астрель-СПб, 2006. 477 с.
6. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. М.: Смысл, 2000.
7. Максимова С. В. Творчество : созидание или деструкция : монография. Москва : Академический проект, 2006.
8. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Вид. 2-ге, виправл. та доповн. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
9. Berne E. Games People Play. The Psychology of Human Relationships, 2016. 176 p.
10. Erskine R.G. Life Scripts: A transactional analysis of unconscious relational patterns, London: Karnac Books, 2010. 314 p.
11. Erskine R.G. Transactional analysis Transactional Analysis in Contemporary Psychotherapy. London : Karnac., 2016. 346 p.
12. Steiner C. Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts. Publisher: Open Road Integrated Media; Released, 2007. 352 p.